

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД
«ДНІПРОВСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»**

Виноградов Г. М.

**КУЛЬТУРНІ ТА ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНІ
ТРАДИЦІЇ КРАЇН СВІТУ**

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Дніпро

2022

УДК 94 (477)(075.8)

ББК 82.2 (КУЛ)

В 70

Рецензенти:

Василенко В.О., доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та політичної теорії Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»

Дячок О.О., кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та теорії держави і права

Виноградов Г.М. Культурні та духовно-релігійні традиції країн світу. Навчальний посібник: для спеціальностей гуманітарних спеціальностей. Дніпро, 2022. 38 с.

Навчальний посібник містить стислий критичний аналіз провідних проблем культурного поступу людства, формулювання базових категорій і понять історії світової культури, характеристику основних етапів культури Європи (Середніх Віків, Ренесансу, Реформації, Бароко, Просвітництва і Романтизму), розгляд теорій авторитетних витоків культури і духовно-релігійних традицій.

Навчальний посібник рекомендований студентам, які навчаються за спеціальностями 053 «Психологія», 24 «Готельно-ресторанна справа», 242 «Туризм» денної та заочної форм навчання, а також усім, хто цікавиться проблемами історії культури.

© Виноградов Г.М., 2022 р.

© ВНПЗ «ДГУ», 2022 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Розділ I. Визначення категорій «культура», «духовність», «релігія» і «традиція».....	6
Розділ II. Провідні теорії витоків культури і духовно-релігійних традицій	13
Розділ III. Критична характеристика категорій «Середні Віки», «Ренесанс», «Реформація», «Бароко», «Просвітництво» і «Романтизм»	20
ВИСНОВКИ	36
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	37

ВСТУП

Категорія «культура» і пов'язані з нею безпосередньо чи опосередковано численні поняття зазвичай належать до чи найскладніших і як з точки зору визначення, так і змістовних характеристик загальних і тематичних категорій. Попри безпрецедентно тривалу дослідницьку традицію, яка складається з багатьох напрямків, шкіл із часто протилежними теоретико-методологічними орієнтирами, між науковцями продовжують існувати не тільки численні протилежні погляди на певні культурно-історичні феномени, окремі риси тих чи інших культурних явищ різних часів і регіонів, але і глибокі концептуальні розбіжності щодо філософських, історичних, психологічних, лінгвістичних та інших базових складових культурного поступу людства. Одна тільки критична характеристика авторських поглядів і позицій, з прискіпливим розглядом аргументів і доказових основ тих чи інших науковців, могла стати предметом багатьох досліджень; обмежені межі навчального посібника, та ще й для студентів трьох спеціальностей, примушують автора обрати таку стратегію, яка дозволила б задовольнити вимогам, з одного боку, викласти найважливіші положення щодо курсу, а з іншого, врахувати фахову специфіку.

З огляду на наведені обставини навчальний посібник містить варіанти визначення базових понять і категорій («культура», «релігія», «духовність» та ін.) з необхідними поясненнями і з урахуванням студентської спеціалізації («Психологія», «Туризм» і «Готельно-ресторанна справа»), аналіз провідних теорій генези початкових етапів формування культури, духовності та релігійної свідомості. Окремий розділ присвячено критичній характеристиці таких класичних і змістовних фундаментальних історичних і культурологічних категорій «Середні Віки», «Ренесанс», «Реформація», «Бароко», «Просвітництво» і «Романтизм», при чому запропоновано власну версію змісту зазначених категорій, оскільки існуючі не можуть задовольнити сучасних наукових і суспільних вимог. Справа полягає у тому, що більшість традиційних визначень та уявлень про наведені важливі етапи культурного поступу

насамперед Європи сформувалися протягом ХІХ – першої половини ХХ ст. і, з огляду на пануючі в гуманітарних науках теоретичні постулати, екстраполювали на минулі епохи філософсько-методологічні принципи часів, коли власне діяли ті чи інші науковці. Ми ж маємо намір розглянути культурні феномени немов би очима сучасників, через призму властивих конкретним періодам релігійних, суспільних, культурних та інших уявлень. По-перше, такий підхід відповідає принципу історизму, а по-друге, дозволяє уникнути небажаного спотворення сутнісних рис конкретних епох. Оскільки найтипівіші та найхарактерніші особливості тих чи інших етапів культурного поступу помічалися, осмислювалися, у різний спосіб фіксувалися і передавалися наступним поколінням, завдяки чому інформація, нехай і не в повному обсязі, дійшла до наших часів, переважно представниками інтелектуальних еліт (насамперед релігійними діячами, окремими політиками), у навчальному посібнику йтиметься переважно про так звану «високу» культуру, носіями якої були заможні, освічені кола. Від «народної» культури, хоча її представники (селяни і міщани) складали більше 90 %, населення, їх руки тисячоліттями годували всі верстви і їх руками все було побудовано, на жаль, майже не дійшло конкретної інформації (тільки науковці-романтики з початку ХІХ ст. розпочали системне вивчення звичаїв, казок, легенд, переказів, язичницьких пережитків тощо); є показовим у зв'язку з цим, що відомий дослідник європейського Середньовіччя Арон Гуревич народну культуру епохи влучно назвав «культура мовчазної більшості».

Навчальний посібник складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку рекомендованої літератури. Останній містить переважно авторитетні класичні та узагальнюючі твори, оскільки сучасні електронні пошукові системи дозволяють студентам відносно швидко знайти необхідну прикладу літературу щодо конкретних питань історії культурного поступу людства.

РОЗДІЛ І.

ВИЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЙ «КУЛЬТУРА», «ДУХОВНІСТЬ», «РЕЛІГІЯ» І «ТРАДИЦІЯ»

І. Культура. Поняття культури, попри надзвичайне поширення у різних смислових вимірах, належить чи не найскладніших і, одночасно, найзагадковіших, адже як на фаховому рівні, так і на рівні звичайного між людського спілкування можна зустріти різні, часто протилежні, судження стосовно змістовних характеристик культури. Від самого початку розмови про культуру маємо усвідомити, що існування певної сфери людських взаємин, у нашому випадку – культури, і власне загальноживаного терміну для її позначення, у всякому разі в мовах індоєвропейської сім'ї, не є синхронним процесом, але для окремих періодів культурного поступу, зокрема для християнського Середньовіччя, характерна діалектична взаємодія явища і терміну для його позначення.

Загальновідомо, що слово «культура» латинського походження, як і значка кількість наукових (і не тільки) термінів європейської історичної традиції, і означало широкий діапазон понять зі спільним значенням «обробляти», «намагатися», «докладати зусиль», «розводити», а також «виховувати», «шанувати», «поклонятися» тощо; вважається, що чи не вперше термін «культура» як іменник і як важливе суспільно-господарське поняття вжив близько 160 року до н. е. відомий давньоримський мислитель Марк Порцій Катон Старший (234 – 149 рр. до н. е.) у вигляді назви трактату з красномовною назвою «De Agri Cultura». Але тільки у добу Бароко термін «культура» починає наповнюватися близьким до сучасного значенням; в якості самостійного поняття для протиставлення неосвіченості, вбогості, дикунства і вихованості, цивілізованості культура почала фігурувати в творах німецького мислителя, засновника світської юридичної науки і теорії природного права Самуеля фон Пуфендорфа (1632 – 1694), а власне теорію культури першим почав розробляти

відомий діяч німецького Просвітництва Йоганн Кристоф Аделунг (1732 – 1806), зокрема у творі 1782 р. «Досвід історії культури людського роду».

Як бачимо, європейській культурі знадобилося майже дві тисячі років для самовизначення, попри ту обставину, що над духовними і світськими аспектами культури сумлінно і наполегливо працювали сотні, якщо не тисячі блискучих інтелектуалів монотеїстичного іудаїзму, язичницької грецької і римської Античності, християнського Середньовіччя, Ренесансу, Реформації та Бароко; і це враховуючи титанічні зусилля в царині вивчення культури діячів ісламу, представників численних та інтелектуально багатих східних цивілізацій. Тож очевидно, що складність самого феномену культури в теоретичному та численних прикладних вимірах тривалий період унеможлиблювала виявлення універсальних закономірностей генези, формування, розвитку, динаміки, кризи тих чи інших культурних явищ, взаємодії, взаємовпливу чи антагонізму різних культур. Навіть визначення культури як такої, на суто абстрактному рівні, почали з'являтися відносно пізно, тільки у ХХ ст., до того ж автори дефініцій прагнули оперувати максимально семантично «нейтральними» словами для уникнення підозри в релігійних, національних чи інших пріоритетах. Тільки один критичний аналіз існуючих доволі численних визначень культури, навіть тих, що належать знаним і авторитетним науковцям, міг би зайняти досить багато місця і стати темою низки ґрунтових досліджень.

Якщо спробувати узагальнити зміст запропонованих визначень, то культуру взагалі, без прив'язки до тих чи інших конкретних часових чи територіальних її проявів, можна охарактеризувати «сукупність інформації в сфері поведінки людини, яка не успадковується генетично» (дефініція Юрія Лотмана, видатного культуролога і літературознавця), сукупність небіологічних проявів людини, система норм поведінки і діяльності людини, що історично склалися. Крім того, культуру можна охарактеризувати в якості збалансованих досягнень людства в духовній і матеріальній царинах, але у такому випадку постає безліч питань, зокрема чи може в принципі існувати духовне без певного матеріального носія (навіть людський розум, який оперує виключно образами і

абстракціями, є біологічною субстанцією), або чи може людина створити дещо матеріальне без попереднього плану (ескізу, схеми тощо), який спочатку був сконструйований в уяві, тобто на суто духовно-абстрактному рівні? Очевидно, що поділ на матеріальне та духовне доволі умовний, який здійснюється з метою дещо спростити початкові етапи науково-аналітичних процедур з культурними чи типологічно близькими явищами; на узагальнюючому, синтетичному рівні матеріальне і духовне знаходяться в нерозривній діалектичній єдності.

До суто культурної сфери доцільно відносити все, що створила людина, у тому числі, як не парадоксально, і об'єкти (предмети, речі) з, так би мовити, негативною репутацією: зброя, призначення якої усім зрозуміле, може бути технічним і естетичним шедевром; уніформу для офіцерів SS і печально відомого гестапо часів Другої світової війни виготовляла знана і до сьогодні фірма «Hugo Boss», мундири нацистських злочинців відрізнялися, як відомо, вишуканим стилем і підкресленою елегантністю.

II. Духовність. Поряд зі словосполученням «матеріальна культура», коли йдеться про матеріалізовані результати людської діяльності, поняття «духовна культура» залишається доволі поширеним, хоча, як ми показали вище, поділ на матеріальне та духовне є досить умовним. Заздалегідь усвідомлюючи, що запропонувати вичерпне і бездоганне визначення духовності як такої в принципі неможливо, ми спробуємо охарактеризувати основні підходи до феномену духовного, звернувшись до біблійного іудейсько-християнського досвіду, який є чи найпоширенішим у світовій історії вже протягом майже двох тисячоліть (а власне іудейський сегмент є як мінімум ще на тисячоліття тривалішим), що робить його доволі авторитетним і зразковим.

Якщо звернутися до біблійних текстів і обов'язково взяти до уваги три так звані Святі Мови, то перед нами розкривається широка інтелектуальна панорама спроб осмислення духовності як такої в насамперед релігійному містично-символічному сенсі і феномену духу. Необхідне для подальшої розмови пояснення: християнська традиція закріпила за єврейською, грецькою і латинською мовами статус святості, оскільки саме цими мовами на хресті, на

якому був розіп'ятий Ісус Христос, було зроблено напис «Ісус з Назарету – Цар Іудейський». У Римській Республіці, а з часів Октавіана Августа – Імперії, а Іудея з 63 р. до н. е. була окупована римлянами, грецька (мова освіченої еліти) і латина (була найбільш вживаною) вважалися державними мовами, а в провінціях додавалася місцева в якості регіональної, отже в часи земного життя Сина Божого на Святій Землі зазначені мови були офіційними, що й вплинуло з часом на формування християнської мовної традиції.

На початку Книги Буття, де йдеться про Шість Днів Творення, Дух Божий (звертаємо увагу, що в оригінальному єврейському тексті говориться саме про Дух, а в грецькому і латинському варіантах вже про Святий Дух), який літав над безоднею, з'являється нізвідки, оскільки про його творення не говориться. Звідси, вочевидь, особлива містична роль Духа в іудейській, християнській і мусульманській релігіях, але саме християнський варіант відрізняється підкресленою концептуальністю у ставленні до зазначеного феномену; достатньо згадати про Святий Дух як невід'ємну складову основного догмату християнства – Святої Трійці, а також принципові розбіжності католицизму і православ'я у питанні про стосунки Святого Духа з Богом-Батьком і Богом-Синоном (так зване «філіокве»). Втім показово, що в усіх трьох мовних варіантах єврейський «Руах», грецька «Пневма» і латинський «Спірітус» одночасно означають і повітря, і власне Дух; ця обставина красномовно засвідчує, що три історичні, релігійні та культурні, доволі різні за походженням і особливостями розвитку цивілізаційні феномени в процесі оформлення власного історико-культурного поступу зафіксували спільну для, поза сумнівом, всього людства «пізнавальну», якщо так можна сказати, палеолітичну за походженням основу пізніших складних релігійно-культурних узагальнень, фундаментом яких були багато тисячолітні спостереження за явищами природи, у тому числі за вітрами. Загальновідомо, що в усіх без винятку міфологічних картинах світу (від так званих «розвинутих» античного чи германсько-кельтсько-слов'янського взірця до австралійських чи ескімоських) природні явища поступово набували

містично-символічного релігійного «наповнення» і починали фігурувати в вигляді різноманітних божеств чи богів як покровителі природних стихій.

Не зайвим буде побіжно звернути увагу на таку важливу обставину, що зовсім не випадково в християнській традиції передбачається прощення будь-якого гріха, крім хули на Святого Духа (про що говорять слова Ісуса Христа в Євангелії), що вкотре підкреслює особливий статус Духа і духовності взагалі.

III. Релігія. Як у випадку з попередніми поняттями, визначити «релігію» не так просто, як може здатися на перший погляд. Звичайно, зовсім нескладно встановити, що слово має латинське походження і може бути буквально перекладене як «перев'язування», оскільки складається з префікса «ге-» – «ще раз», «знову» тощо (присутнє в багатьох запозичених з латини словах і в українській мові, зокрема «революція» – дослівно «переворот», «Ренесанс» – буквально «переродження», «Реформація» – дослівно «преображення» в саме релігійному сенсі) і дієслова «ligare» – «в'язати». Таким чином, термін «релігія» дослівно означає, як і зазначалося, «перев'язування» в сенсі пов'язування членів релігійної громади загальними принципами, поглядами, пріоритетами. Але, про що теж йшлося вище, загальноновизнаний термін і явище, яке цей термін покликаний позначати, можуть і не співпадати за змістом, що вносить шкідливий «дискомфорт» і вимагає додаткових коментарів. З численних прикладів подібного «дисбалансу» можна навести слово грецького походження «атом», буквально «неділимий», але ж, як усім відомо навіть зі шкільного курсу фізики, атом ділиться; чи поширене словосполучення «Британська Імперія», хоча Об'єднане Королівство Англії, Шотландії і Північної Ірландії разом з членами так званої «Британської співдружності» (англійською Commonwealth буквально «спільне багатство», а зовсім не «співдружність») очолює король чи королева, а не імператор чи імператриця, відповідно офіційно жодним чином не йдеться ні про яку Британську Імперію.

Усі системно (з теологічної, організаційної, історичної тощо точок зору) розвинуті релігії об'єднані такою спільною рисою, як абсолютний пріоритет духовного, містично-символічного, вічного над матеріальним, обмеженим у

часі та просторі; земне життя людини, не залежно від його тривалості, рівня добробуту тощо має бути підпорядковане меті порятунку вічної душі, на чому в той чи інший спосіб зосереджені норми і правила життя. Крім того, для усіх розвинутих релігій властива обов'язкова присутність свого роду «авансу» чи своєрідної «запрограмованості» життя кожного вірянина, який наділяється від народження чи після певних ритуальних процедур (обрізання в іудаїзмі та ісламі, хрещення в християнстві тощо) Божою Волею багатьма можливостями (Божими Дарами) і протягом усього життя повинен доводити свою вдячність, моральну, професійну та іншу відповідність отриманим чеснотам.

Щодо численних спроб визначити поняття «релігія», то їх можна звести до наступної дефініції: *релігія* – система поглядів, зумовлених абсолютним пріоритетом віри у надприродні, абстрактні сили (політеїзм – віра в багатьох богів) чи силу (монотеїзм – віра в єдиного Бога) як джерело походження всього суцього, утвореного з нічого виключно волею Творця; з релігійного погляду феномен божественного в усіх можливих проявах, доступних для людського пізнання і потенційно недоступних, є вічним, існує поза часом і простором. Найскладнішим для людського розуміння у світському і у богословському вимірах є поняття Бога. Наприклад в іудаїзмі категорично заперечується навіть існування слова «Бог», оскільки з точки зору цієї релігії жодним звуком чи знаком неможливо передати велич, могутність і неосяжність божественного; втім, як добре відомо, християнство, хоча і має витoki в іудаїзмі, базується на абсолютно протилежній ідеї Боготілення. Крім того відомо, що монотеїстичні релігії, насамперед іудаїзм, християнство і мусульманство, вкрай негативно ставляться до багатобожжя, вбачаючи у ньому сатанинське зло і доклали багато зусиль до знищення віри у багатьох богів; особливо активно діяли християнські та ісламські місіонери в процесі поширення своїх релігій серед язичників. Втім необхідно звернути увагу на те, що, з одного боку, Біблія відверто говорить про численні спроби як вважається богообраного єврейського народу, одного з перших, чи навіть першого, який став на рейки монотеїзму, повернутися до багатобожжя, а з іншого, протягом тисячоліть притримувалися політеїстичних

поглядів видатні науковці, філософи, культурні діячі минулого, які залишили безпрецедентний творчий здобуток, яким, до речі, активно користувалися християни і мусульмани, достатньо згадати філософію Аристотеля.

IV. Традиція, як і розглянуті вище поняття, попри надзвичайне поширення цього терміну, належить до доволі складних як з точки зору визначення, так і прикладного застосування. Слово, як і більшість наукових термінів європейської наукової традиції, запозичене з латини і буквально значить «звичай», отже *традиція* – система уявлень, норм, правил, зразків тощо, що склалися переважно анонімно і які мають обов'язків характер для відносно великої кількості людей (етнічної групи, народності, народу, нації тощо), передаються від покоління до покоління і є своєрідним регулятором стабільності суспільних стосунків. Для формування, тривалого стабільного існування певної традиції необхідний теж порівняно тривалий період визрівання передумов, власне сам етап формування, для чого важлива активна і щедра підтримка на рівні окремих людей, соціальних груп чи більш чисельного населення. Для того, щоб певний набір уявлень, норм, правил поступово оформився в традицію, ці уявлення і звичаї мають бути органічними, не викликати спротиву, сприйматися позитивно, зрештою – відповідати фізичним і психічним рисам людей в цілому чи окремих колективів в конкретний період на конкретній території. Крім того, швидкість і результативність формування традиції залежить від того, наскільки ефективною є система накопичення, зберігання, обробки, кодування, трансляції необхідної для функціонування соціальної системи інформації, а також від, так би мовити, педагогічної системи для регулярного підтримання в суспільстві відповідних знань і навчання наступних поколінь. А це можливе за умови існування корпорації фахівців, до яких належали жерці, священнослужителі, авторитетні поважні лідери сімейних кланів, племен чи етнічних груп, за допомогою яких проводилися б відповідні тренінги, діяла система навчання і вдосконалення окремих елементів традицій.

РОЗДІЛ II.

ПРОВІДНІ ТЕОРІЇ ВИТОКІВ КУЛЬТУРИ І ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНИХ ТРАДИЦІЙ

Неважко переконатися, що станом на сьогодні науковці оперують якщо не сотнями, то кількома десятками солідних теорій походження культури досить поважних і авторитетних авторів. Одна тільки аналітична чи критична оцінка цих теорій могла б стати предметом низки глибоких розвідок, тому ми, з огляду на обмежений обсяг навчального посібника, стисло розглянемо тільки версії, які, так би мовити, витримали випробовування часом, відрізняються логічністю і переконливістю аргументів. Крім того, автор буде намагатися врахувати спеціалізацію студентів, насамперед психологів, оскільки власне психологічні складові будуть в силу об'єктивних обставин домінувати у цьому розділі.

Серед запропонованих концепцій витоків і початкових етапів формування культури найпереконливішою, як на наш погляд, залишається психоаналітична доктрина *Зігмунда Фройда* (Sigmund Schlomo Freud, 1856 – 1939); попри те, що вона була сформульована близько ста років тому, глибина підходів до універсальних рис людської психіки в цілому і несвідомого зокрема (точніше – насамперед у випадку Фройда), переконливість здійсненого аналізу і запропонованих висновків роблять теорію австрійського науковця актуальною і взірцевою до сьогодні включно. Слід мати на увазі, що з на час поширення Фройдом власних культурологічно-психоаналітичних поглядів йому навіть доброзичливі скептики закидали невиправданість перенесення на культури цивілізованих європейських народів, особливо тих, що були «озброєні» античним минулим чи зазнали його вплив, спостережень над культурами «дикунів»; справо у тому, що Фройд для власних наукових пошуків активно послуговувався досить численними публікаціями переважно англійських видань, в яких детально описувалися ритуали, звичаї, легенди тощо ще в первинному, автентичному стані племен і народів в колоніях Великої Британії. Універсальні риси людського несвідомого, які паралельно вивчав Фройд,

переконували, що вони спільні для представників різних рас і саме феномен несвідомого може стати тим «містком», який спроможний пов'язати культуру, наприклад, німців, англійців, італійців, греків з австралійськими аборигенами чи ескімосами. Звичайно, для більшості європейців межі ХІХ – ХХ ст., навіть без расистських упереджень, це здавалося неможливим, адже очевидними були колосальні культурні відмінності народів Європи порівняно з африканцями чи корінним населенням Америки, Східної Азії і Австралії.

Витоки культури й релігійних почуттів як атрибутів виключно психічно нормальної людини (ми свідомо оминаємо важливе питання стосовно того, що в психіатрії поняття норми принципово відсутнє або вважається доволі умовною категорією), на відміну від тваринного світу, Фройд безпосередньо пов'язував з так званим «комплексом провини». Механізм процесу генези релігійно-культурних уявлень виглядав, якщо говорити стисло і схематично, наступним чином: протягом тисячоліть чи, навіть, десятків тисячоліть, спостерігаючи за циклами розвитку тваринного і рослинного світу навколо себе, небесною сферою з її солярними і місячними циклами, зрештою, за очевидною періодичністю людського життя, сформувалося доволі стійке переконання, що людина в обов'язковий спосіб має шанувати систему певної містичної закономірності, зміст якої виходить за межі людського розуміння та існує незалежно від людини. У такий спосіб абстрактне, символічно-містичне набуває характер абсолютного пріоритету, акумулюючи уявлення про стабільне, відносно довго або взагалі незмінне і вічне, за допомогою художніх образів оформлюючись в різноманітні образи духовного і божественного.

Умовно названі вище «художніми» образні уявлення давніх людей не є випадковими, оскільки, як засвідчує світова практика, у формі саме художніх образів найважливіші інформаційні блоки, успадковані від попередніх поколінь, усвідомлюються найкраще; крім того, вони у формі своєрідних психотренінгів регулярно закріплювалися в ритуалах, танцях тощо, які жерці влаштовували з членами родин, великих сімей, племен для найміцнішого опанування. Недивно, що і в Біблії колосальна багатотисячолітня інформація

щодо політичного, культурного життя регіону Близького Сходу і Північно-Східної Африки представлена у формі художніх образів, що суттєво ускладнює її трансляцію в координати сучасних наукових уявлень.

Все, що оточувало людину, надіялося духовністю як своєрідним еталоном вічності, незмінності та стабільності, а людина, яка регулярно мусила в силу об'єктивної необхідності споживати плоди рослинного, тваринного чи іншого походження, до існування яких не мала до певного часу жодного відношення (вважається, що тільки з доби неоліту розпочався період відтворюючого господарства, землеробства, скотарства, свідомого творення чогось нового і оригінального), мала відчувати, вживаючи в їжу, для виготовлення одягу чи предметів побуту тощо, почуття провини, для вгамування якого необхідно було вибачитися, спокути провину, компенсувати завданих збитків. Перед початком полювання, рибної ловлі, збирання корисних овочів і фруктів, підшукування матеріалів для виготовлення речей люди мали попередити відповідних духів звірів, риб, плодів, природних матеріалів про наміри, обов'язково імітувавши наступні реальні дії. Саме цим імітуванням з метою попередження тих чи інших духів забор'язані походженням танці, пісні, театр, різноманітні ритуальні дійства, церковна служба тощо.

Для повного зняття почуття провини, крім попередніх дій, що імітували наступні реальні вчинки, необхідно було віддячити духів частиною здобичі, врожаю тощо, щоб останні і в черговий раз ставилися прихильно. Така практика сприяла формуванню традиції жертвоприношення, при чому останнє мало бути максимально щедрим. Результатом поступового вдосконалення і ускладнення щедрості жертвоприношення стали такі, зміст яких ілюструють біблійні приклади: зі Старого Заповіту відома жертва, яку мав принести Богові Авраам, і жертвою став улюблений син Ісаак (Іцхак), при чому янгол зупинив руку батька, який був переконаний в необхідності зробити саме таку жертву, з ножем в останню мить; згідно християнської традиції Бог приніс у жертву для спокути людських гріхів власного сина Ісуса. Відповідно і іудеї, і християни

мають щомиті відчувати відповідальність за такі жертви, що повинно, в ідеалі, зрозуміло, надихати їх виключно на позитивні вчинки.

Доволі своєрідною рисою культурного поступу людства є феномен так званого ритуального канібалізму. Всі без винятку культури містять в тій чи іншій формі елементи вживання усіма членами родини, племені тощо невеликої кількості м'яса і крові принесеного в жертву богам (богові) найсміливішого воїна, наймудрішого жерця, найвродливішої дівчини чи юнака, одним словом когось, хто був носієм ідеальних моральних чи професійних якостей. Жертви робилися в ситуаціях глибоких криз, коли необхідно було пожертвувати не просто твариною чи частиною врожаю, а чимось найціннішим (згадаємо наведені вище приклади), а присутні повинні були «скуштувати» елементи жертви, щоб бути їй гідними, у символічно-містичних спосіб бути зв'язаними з ідеалом посередництвом крові та плоті. Сподіваємося, кожен згадав Таємну Вечерю Сина Божого в апостолами, коли хліб і вино символічно відіграли роль Тіла і Крові Христової, а учні понесли у світ вчення. Відповідно, християни зобов'язані час від часу сповідуватися та причащатися хлібом і вином, які символізують Плоть і Кров Спасителя, стаючи у такий спосіб частиною церкви як Тіла Христового; як бачимо, християнська традиція є своєрідним варіантом використання ефекту ритуального канібалізму.

Наступна теорія, сформульована більша ста років тому, але яка не втратила актуальності та продовжує суттєво впливати на сучасні концепції витоків культури, була запропонована у 1912 р. швейцарським науковцем *Карлом Густавом Юнгом* (1875 – 1961) в праці «Метаморфози і символи лібідо», більш відомої завдяки англomовному перекладу 1916 р. як «Психологія несвідомого». Юнг відродив і наповнив новим змістом, який можна вважати класичним, запропонований ще у 1848 р. англійським зоологом Ричардом Оуеном, термін «архетип». Останній був штучним неологізмом, сконструйований з двох слів давньогрецької мови ἀρχή – «початок, походження, основа, причина, влада, панування, управління, командування тощо, але і край, кінець, межа» і τύπος – «знак, слід, форма, зразок, взірець, нарис тощо». Побіжно зауважимо, що

переважна більшість сучасної наукової термінології є штучними неологізмами з грецьких і латинських компонентів, при чому така тенденція продовжується, наслідуючи середньовічну християнську традицію конструювання наукових термінів з елементів Святих Мов (єврейської, грецької і латини)

В аналітичній психології архетипом прийнято називати базовий структурний елемент так званого «колективного несвідомого», на розробку концепції якого Карл Густав Юнг витратив основну частину власного творчого життя, конкуруючи з концепцією так би мовити «індивідуального несвідомого» свого вчителя і, з часом, наукового конкурента Зігмунда Фрейда. На відміну від останнього, Юнг вважав, що на формування масових культурно-поведінкових стереотипів поведінки, створення базової племінної, етнічної і національної символіки впливають насамперед архетипи колективного несвідомого, саме визначенню і вивченню яких науковець присвятив життя. Зрозуміло, концепція Юнга приймається далеко не усіма вченими і містить «вразливі» для критики елементи, втім продовжує залишатися чи не найвпливовішою серед психологів, культурологів, психіатрів, дослідників образності та символіки, а з певного часу – політологів, політтехнологів, політиків, ідеологів та інших, що мають справу зі переважно масовою свідомістю та феноменом несвідомого.

У результаті тривалих і ретельних спостережень за тематикою марень, снів і бажань переважно шизофреніків у базельській психіатричній клініці (останнє не повинне бентежити, оскільки хворі на шизофренію відрізняються часто досить високими розумовими здібностями я мають унікальну для науки генетичну схильність «виплескувати» зовні через своєрідні «тріщини у свідомості» – звідки, власне, і буквальний неологізм з відповідних грецьких компонентів: $\sigma\chi\acute{\iota}\zeta\omega$ – «розщеплювати, розколювати» і $\phi\rho\acute{\iota}\nu$ – «розум, думка, мислення, свідомість») пласти унікальної інформації з глибин несвідомого. Варто взяти до уваги, що термін «шизофренія» був запропонований у 1911 р. відомим швейцарським психіатром *Ойгеном Бльойлером* (1857 – 1939) в якості принципово альтернативного терміну 1853 р. французького лікаря *Бенедикта Огюстена Мореля* (1809 – 1873) «*dementia praecox*» («раннє недоумство» чи,

точніше «раннє виродження»), оскільки, як вже зазначалося, шизофреніки зовсім не є людьми не з повна розуму (серед них зустрічається велика кількість талантів, навіть геніїв), а надають можливість науковцям вивчати універсальні психологічні механізми людини, які залишаються, попри численні зовні зміни, стабільними протягом десятків чи сотень тисяч років. Остання обставина створює ідеальну можливість вивчати тривалі закономірності культурного поступу, визначати і з'ясовувати глибинне підґрунтя найдавніших символів, змісту ритуалів, звичаїв, поведінкових стратегій, особливо у випадках, коли з часом було втрачено усвідомлення їх причин.

Юнгом, в результаті багаторічного клінічного вивчення тематики марень, снів і бажань шизофреніків, були виокремлені чотири основних архетипи в якості своєрідних універсальних «акумуляторів» колективного несвідомого:

1. «самість» (das Selbst) – сукупність відносно усвідомлюваних психологічних реакцій, імпульсів, прагнень, намагань, глибинна причина яких незрозуміла і ховається або в далекому минулому, або в глибинах несвідомого;
2. «тінь» (die Schatten) – комплекс неусвідомлюваних почуттів, намагань, прагнень тощо, але, на що прямо натякає термін, тіні, хоч і не завжди точно, дещо спотворено, відображають силуети реально існуючих об'єктів (конкретних чи абстрактних);
3. «аніма» (латиною буквально «душа») – втілення всього максимально можливого (конкретного чи абстрактного) жіночого начала;
4. «аніміс» (неологізм Юнга – «душа» чоловічого роду, хоча латиною, як зазначалося, «аніма» жіночого роду) – за аналогією з попереднім прикладом втілення всього матеріального і духовного чоловічого начала.

На думку Юнга, саме в найдавніших символах зосереджувалися пласти накопиченої в архетипах найважливішої для максимально ефективного функціонування того чи іншого соціуму інформації, яку професіонали (жерці, шамани, священнослужителі) накопичували, осмислювали, класифікували, всебічно готували для активного практичного застосування і передавання до наступних поколінь з обов'язковою підготовкою останніх для цього. Для Юнга була важливим, що поняття «символ» давньогрецькою буквально означало

«скидання, накопичення, нагромадження тощо» (σύμ- – префікс за значенням «разом, сукупно» і βολή – «кидати, жбурляти»; показово, що давньогрецьке за походженням слово з аналогічним коренем «диявол» буквально означає «той, хто розкидає, позбавляє єдності чи цілісності»). Крім того, Юнг спеціально зупинився на феномені «андрогінності», тобто гармонійного поєднання на найглибшому рівні колективного несвідомого елементів чоловічого і жіночого начала, що й підкреслено, як було зазначено вище, використанням латинського терміну «аніма» в буквально жіночому та в штучно сконструйованому чоловічому варіантах. Найбільш символічно насиченою в сюжетному, ритуальному та інших відношеннях була міфологія, про що красномовно свідчить завдяки гарній збереженості антична спадщина. Таким чином, найдавніші й найбільш насичені очевидною чи латентною образністю символи обов'язково містять елементи усіх чотирьох архетипів у певних пропорціях.

Ми стисло охарактеризували тільки дві провідні психоаналітичні теорії з числа доволі на сьогодні численних, свідомо обравши саме концепції Фрейда і Юнга, оскільки вони, по-перше, витримали випробовування часом (що в науковому середовищі зустрічаються доволі нечасто), по-друге, мають цінність не тільки як такі, а виступали і продовжують виступати надійним підґрунтям для сучасних філософських, культурологічних, релігієзнавчих, психологічних тощо інтелектуальних конструкцій, по-третє, вони мають підкреслено універсальний характер з точки зору расової, національної, часової та інших характеристик. Неважко помітити, що теорії Фрейда і Юнга, які сформувалися в перші десятиліття ХХ ст., несли на собі риси просвітницького і романтичного енциклопедізма, містили максимальну кількість гармонійно збалансованих як медичних (фізіологічних і психологічних та інших), так і суто гуманітарних (філософських, літературознавчих тощо) елементів.

РОЗДІЛ III.

КРИТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КАТЕГОРІЙ «СЕРЕДНІ ВІКИ», «РЕНЕСАНС», «РЕФОРМАЦІЯ», «БАРОКО», «ПРОСВІТНИЦТВО» І «РОМАНТИЗМ»

I. Середні Віки (далі – СВ) – доба світового культурно-історичного процесу тривалістю тисячу років, світоглядно-релігійне підґрунтя якої орієнтувалося переважно на християнські духовні та соціальні пріоритети. Назва СВ відносно регулярно починає використовуватися в середині XV ст. у творах відомого італійського інтелектуала і суспільного діяча доби Ренесансу *Флавіо Бйондо* (*Blondus* латиною; роки життя: 1388 або 1392 – 1463) у латиномовній формі *Aevum Medium*, що можна перекласти як «доба, яка ґрунтується на загальноновизнаних, загальноприйнятих принципах». СВ без перебільшення, є унікальним періодом світової історії, оскільки за не менше ніж століття до його початку детально і ретельно аргументовано були розроблені концепції про часові та територіальні межі СВ, провідні принципи соціального, політичного, культурного розвитку та інші важливі параметри. Цікаво, що імена більшості мислителів, причетних до розробки цих та інших концептуальних орієнтирів СВ, невідомі, оскільки, у повній відповідності до християнських чеснот, свідомо працювали анонімно, вважаючи афішування себе гординою, а це, як відомо, один зі смертних гріхів.

Часові, просторові, соціальні та інші параметри СВ базувалися на Святому Письмі, в якому, крім суто богословських символічно-містичних елементів, присутні синтезовані та переосмислені за допомогою художніх образів колосальні історичні знання переважно про регіони Північно-Східної Африки, Півдня Балканського півострова, Закавказзя, Близького Сходу та деяких інших. *Часові межі* СВ охоплювали рівно тисячолітній період з 492 по 1492 роки, що не є випадковим. Християнські мислителі орієнтувалися на оповідь про Шість Днів Творення і акцентували увагу на принциповій важливості Сьомого Дня, коли Господь спочивав, уважно спостерігаючи за результатами Творення. І

якщо іудейська традиція вшановує суботу (Шабат), присвячену виключно молитвам і виключно духовним справам (оскільки в багатьох культурах тиждень починався з неділі, то субота була сьомим днем), то вже християнська, покликавшись на біблійні зауваження, що для Бога один день дорівнює тисячі років (для уникнення буквального астрономічного тлумачення поняття «день») запропонувала наступну оригінальну пропорційну схему.

У процесі тривалих й інтенсивних історичних досліджень (звичайно, на рівні можливостей IV – V ст., але, з іншого боку, в розпорядженні науковців цієї доби було набагато більше історичних джерел, ніж у вчених XVIII – XIX ст., коли формувалася історична наука сучасного типу) вдалося з'ясувати, що до року Різдва Христового європейська традиція щось більш-менш знає про минуле на п'ять з половиною тисяч років ретроспективно; обрана була компромісна цифра у 5508 років до Різдва Христового, коли, з християнської точки зору, можна було відповідально говорити про початок Творення Світу. Відповідно у 492 році, коли закінчилися шість тисячоліть, відповідно – Шість Днів Творення, почалася особлива епоха, протягом якої, до 1492 р., необхідно було кожному християнину, незалежно від соціального чи майнового статусу, в ідеалі вести виключно праведне життя для порятунку вічної душі. У 1492 р. очікувалося Друге Пришестя і початок Страшного Суду, тому християнська середньовічна цивілізація прагнула виправити накопиченні численні помилки і прорахунки, зростає рівень вимогливості в духовній і світській сферах, великі суми вкладаються в насамперед культурну галузь для підкреслення власне духовних пріоритетів порівняно з фінансовою, бізнесовою та іншими; саме ці обставини пришвидшили формування світоглядних підвалин Ренесансу.

Територіальні межі компетентності християнства, тобто абсолютного права вести активну місіонерську діяльність, наvertати у християнство місцевих мешканців, будувати церковну інфраструктуру (храми, монастирі тощо), наполегливо і легітимно боротися з язичництвом, визначалися, як і у випадку з часовими параметрами, біблійними прикладами. Цього разу за основу було взято оповідання про закріплення Господом за синами праведного Ноя (в

якості Дару Божого за його відомий вчинок) Сімом, Хамом і Яфетом та за їх нащадками земель, які відігравали спочатку для єврейського народу, а пізніше – і для християн з мусульманами сакральну роль. Насамперед йшлося про терени, які добре були відомі укладачам Старого Заповіту, а саме про Північно-Східну Африку (закріплювалася за Хамом), землі на схід від Іудеї – Близький Схід (за Сімом), а напрямок на північ від Іудеї – південь Балканського півострова, території сучасної Туреччини, Сирії, Закавказзя (за Яфетом). Але по мірі поширення християнства і суттєвого збільшення географічних знань претензії розширилися до усього Африканського і Євразійського континентів. Втім «базові» території середньовічного християнства зосереджувалися навколо Середземного моря і Європи, при чому середньовічні мислителі допрацювали скупі біблійні перерахування дітей і онуків Яфета, закріпивши за кожним в якості небесних покровителів той чи інший регіон в відповідним населенням, світськими і духовними володарями тощо. У такий спосіб в ідеалі мав досягатися порядок міждержавних стосунків і відносини всередині кожної країни, де кожна суспільна верства і кожний мешканець чітко усвідомлювала коло власних обов'язків і сумлінно їх виконували, адже земний порядок вважався проекцією Царства Небесного.

Згідно іудейських уявлень, які успадкували християни і мусульмани, основою Царства Небесного була ангельська ієрархія, що складалася з дев'яти так званих чинів; суспільна структура мала буквально копіювати ангельську ієрархію і будь-яке порушення «боговстановленого» порядку вважалось не стільки злочином, а гріхом і суворо каралося. Монархів прийнято було називати «помазаник Божий», а перше слово – буквально калька з грецької «Христос», в свою чергу – калька з єврейського сакрального поняття «машиах» – помазаний (на царство; давній східний ритуал помазання монарха олією).

II. Ренесанс. Епоха Відродження, чи, користуючись також поширеним франкомовним варіантом, Ренесансу, посідає особливе місце в культурному поступу не тільки Європи, але і, без перебільшення, усього світу. Вона по суті заклала цілу низку етичних, естетичних, мистецьких, літературних, музичних,

поведінкових тощо стандартів, які і до сьогодні залишаються зразковими. Не дивно, що Ренесанс протягом вже кількох століть активно вивчається вченими з різних галузей наукового пізнання; тим не менше, стосовно Відродження існує безліч дискусійних проблем, часто думки дослідників на ті чи інші риси епохи кардинально протилежні не тільки щодо окремих прикладних питань, але і стосовно типологічних рис Ренесансу, його світоглядної чи культурної основи.

Прикрим парадоксом є та обставина, що і сьогодні щодо розуміння епохи як такої панують помилкові судження і ситуація, на жаль, не налаштована на швидкі зміни. Причина такої ситуації полягає у тому, що Ренесанс в якості особливої, навіть унікальної епохи почав вивчатися на рівні сучасних наукових вимог приблизно з середини ХІХ ст., в період панування ворожого ставлення до церкви і релігійних ідей в цілому, вбачаючи в них тільки відсталість, небезпеку для наукового прогресу, втілення консерватизму, інтелектуальної деградації. Конфлікти окремих представників ренесансної культури і науки з церквою, присутність в літературних і мистецьких творах епохи дохристиянських рис дослідниками Нового часу не виправдано роздмухувалися, саме Відродження оголошувалося ледь не атеїстичним. І якщо кількісно вивчення Ренесансу може вражати, якісні показники не можуть задовольнити; особливо прикро, що свого роду «підказки» до правильного розуміння цієї епохи лежали і продовжують лежати практично на поверхні, але в наукових колах все ще поширені численні стереотипи, від яких дослідники чомусь не наважуються відмовлятися.

Найстійкішим стереотипом щодо Ренесансу є переконання, що у ХІV – ХV ст. стало «відроджуватися» підкреслено позитивне ставлення до Античності, чим пояснюється власне і походження самого терміну. Мовляв суворість і аскетизм Середньовіччя, переслідування нового, відвертий анахронізм багатьох положень християнської релігії в цілому і католицизму зокрема починають під впливом активізації торгівлі, зростання ролі міст, потреб у наукових винаходах тощо формують оптимістичну, світлу атмосферу, яка швидко знайшла «спільну душу» в такій же світлій, оптимістичній, відвертій, неодягненій, навіть зухвалій Античності. Втім неважко переконатися,

що якщо уважніше придивитися до основних сюжетів ренесансних літературних і мистецьких творів, їх найпопулярніших персонажів, то стає очевидним домінування не античних постатей чи тем (які складають не більше 10 %), а власне біблійних, насамперед Старого Заповіту. У такому разі постає питання: якщо термін «Ренесанс» використовували вже сучасники (зокрема Петрарка), то що ж тоді власне відроджувалося?

Як вже зазначалося, по мірі наближення до кінця XV ст. середньовічне християнство все більш непокоїлося і через велику кількість невирішених проблем, і через термінову необхідність зберегти репутацію християнства у протистоянні з ісламом. А непокоїтися було через що: християнська церква, яка у містичний спосіб розумілася як Тіло Христове, була розколота і спроби повернути єдність, як відомо, не давали результатів; кілька хрестових походів, на підготовку і проведення яких пішло багато часу, матеріальних і людських ресурсів, так і не повернули християнам завойовані мусульманами сакральні території; після остаточного падіння Константинополя у 1453 р. і поглинання території Візантії Османською Імперією не залишилося жодної незалежної православної країни; продовжувалося перманентне протистояння римських пап з імператорами Священної Римської Імперії, що суттєво послабляло репутацію вже в свою чергу католицизму, хоча ситуація в католицьких країнах була кращою, ніж в православних. Варто пам'ятати, що буквально через два з половиною десятиліття по завершенні Середніх Віків, з 1517 р., розпочнеться доба Реформації, найвідомішими діячами якої були в минулому ревні католики (наприклад Мартін Лютер був монахом августинського ордену і професором теології), так що ситуація в католицькому сегменті не була райдужною.

Сучасники Відродження використовували термін «Ренесанс» в кількох варіантах, насамперед латинському й італійському (точніше, на тосканському діалекті, оскільки про італійську мову говори ще було зарано), але базовою дула саме семантика латини як однієї зі Святих Мов: в основі терміну був префікс «re-» – «пере-», «ще раз», «знову» і корінь «nescere» – «народжувати», «народжуватися», що в якості іменника давало «переродження» з прозорим

натяком на Друге Пришестя, яке християни очікували у 1492 р. У такий спосіб «Відродження» треба розуміти тільки як власне «Переродження» в суто християнському значенні, а не «відродження» Античності. Як ми вже говорили, дуже прикро що справжній зміст поняття «Ренесанс», на який прозоро натякали сучасники і який очевидний зі значення слова, все ще не утвердився в науці.

III. Реформація. Як у випадках з «Середніми Віками» і «Ренесансом», сучасна наука продовжує тлумачити сутність і характер Реформації помилково, як спробу протестантів реформувати католицьку церкву, оскільки остання, з їх точки зору, поринула в корупцію, розумову деградацію, ретроградство і консерватизм, по суті стала лицемірною і грішною організацією, цинічно відкинувши основні християнські чесноти. На перший погляд все так і виглядає, втім, якщо уважно проаналізувати процес генези і формування протестантських ідей, сутність претензій до католицизму, цілі та методи, картина вимальовується і складнішою, і такою, що мети реформувати католицизм не було і зміст терміну «Реформація» сучасники вбачали в іншому.

Важливе місце в християнській теології та в ритуальних практиках посідає феномен «Преображення», особливо коли йдеться про прояв через особу Христа божественного, абсолютно абстрактного, недосяжного. Але, оскільки, як відомо, християнство базується на ідеї Боговтілення, Господь обов'язково має проявлятися в доступній для людей формі, про що кілька разів говориться в Євангеліях; навіть в Старому Заповіті, в якому йдеться про історію єврейського народу, попри категоричну заборону іудаїзму створювати будь-який зримий образ Творця, Господь говорить безпосередньо до пророків, з'являється на горі Синайській Мойсею у вигляді палаючого куща. Найвідоміша сцена Преображення продемонстрована в 17-му розділі Євангелія від Матвія (17: 1 – 13), коли Ісус веде на гору апостолів Петра, Якова та Іоанна і в їх присутності, а також в присутності пророків Мойсей та Іллі, які з'явилися в дивний містичний спосіб, преображається: у Сина Божого сіє мов сонце обличчя, одяг стає білим мов сніг, а з світлої хмари голос Творця говорить, що це є Його Улюблений Син і на Ньому Господне благовоління. Для розуміння сутності

Реформації важливий такий біблійний пасаж: апостола Христос заповів, щоб вони нікому не розповідали про побачене аж допоки Син Людський не повстане з мертвих (17: 9). Тобто йшлося про Друге Пришестя, очікуванням якого було стурбоване Пізнє Середньовіччя.

Уважне ставлення до терміну «Реформація» дозволяє з'ясувати, що в католицькій латиномовній традиції словами «рефігурація» і «реформація» як синонімами власне і означалося Преображення: знайомий нам префікс «re-» – «пере-», «ще раз», «знову» і корені «forma» і «figura» – «образ». Крім того, зовсім інший сенс вкладався сучасниками в латинський за походженням термін «протестація»: буквально латиною «protestatio» означає «запевнення», а не «заперечення», як вважається часто і сьогодні, адже протестанти запевняли в правильності власної позиції. Їх впевненість ґрунтувалася на тому, що вони пригнули повернути християнство до його витоків, створити свого роду атмосферу ранньохристиянської епохи, коли нова монотеїстична релігій зазнавала переслідувань, боролася за утвердження в суворому протистоянні з силою язичницького Риму; бути християнином у I – на початку IV ст. було вкрай небезпечно, християни мали аргументовано переконувати язичників-інтелектуалів, озброєний тисячолітньою античною спадщиною, у перевагах власної монотеїстичної релігії. Тобто ідеалом протестантів був період у історії християнства, коли ще не було церковної ієрархії, чернецтва, культу святих, ще не були канонізовані догмати, таїнства, стандарти літургії, тексти молитов, коли християнство було молоде, творче, не корумповане; але ж і католики, і православні не менше вшановували ранньохристиянську добу, втім додаючи і шанування пізнішого, середньовічного періоду, до якого протестанти мали безліч претензій і зауважень. Останні не збиралися реформувати католицизм, вони просто апелювали до авторитета раннього християнства, а це було вкрай небезпечно для прихильників католицизму, яке реформував в сучасному, а не в оригінальному богословському сенсі, власне католицький Триденський собор 1545 – 1563 рр. Таким чином, зміст терміну «Реформація» був насамперед

теологічний і відповідав усвідомленню сучасниками унікальних особливостей перехідної епохи, в яку їм судилося жити.

IV. Бароко. Барокова культура, без жодного перебільшення, поряд з ренесансною, належить до найавторитетніших в світовому контексті, оскільки, маючи європейське походження, завдяки колоніальним володінням низки європейських країн по всьому світові, поширилася, особливо в архітектурі, стилі інтер'єрів і меблів, дизайну одягу тощо, практично скрізь. Попри доволі ретельну вивченість, Бароко залишається одним з загадковіших культурних феноменів, адже щодо його витоків, причин, важливих типологічних рис не тільки відсутні більш-менш скоординовані судження спеціалістів, але немає спільних думок навіть серед представників одних наукових шкіл чи напрямків. На сьогоднішній день відсутні аргументовані концепції стосовно часових меж барокової культури, особливостей її регіональних різновидів; палкі дискусії точаться в середовищі власне культурологів, філософів, літературознавців, мистецтвознавців тощо. Але, як і у попередніх прикладах щодо Середніх Віків, Ренесансу і Реформації, основні причини дослідницьких розбіжностей, як на нашу думку, містяться в помилковому розумінні сутності Бароко, на період якого (з певною долею умовності XVII – середина XVIII ст.) невинновдано продовжують переноситися світоглядні стереотипи науковців XIX – XX ст. і продовжує ігноруватися підкреслено християнська містично-символічна основа барокової культури. У цьому, до речі, неважко переконатися.

По-перше, хибною є поширена думка, що сама назва «Бароко» відсилає до чи то латинського за походженням, чи то португальського, чи то італійського (існує багато варіантів різного ступеня переконливості) словосполучення «спотворена перлина» (*perla baroca* чи *barroca* (*barossa*) ; існує кілька варіантів); історики та мистецтвознавці розшукали кілька виробів ювелірів барокової доби, в яких дійсно використовувалися перлини не ідеальної сферичної форми, а з деякими елементами природної спотвореності. Ці обставина дала підставу вважати, що Бароко як таке акумулює схильність до примхливості, аномальності, зосередженості не на внутрішніх рисах, а на аксесуарах, дрібних

деталях декору, імітування своєрідних естетичних збочень, кількість яких в результаті суттєво переважає глибинне, сутнісне. Правда, переконливих пояснень, звідки з'явилася подібна тенденція, які її причини, обставини формування тощо, не наводиться; науковці оперують загальними фразами про послаблення з боку церкви, яка себе остаточно дискредитувала в очах вірян, зростання рівня добробуту більш широких кіл населення, які могли собі дозволити солідні витрати на прикраси, інтер'єри, одяг тощо і все частіше замовляли у майстрів витвори мистецтва нестандартних форм з метою підкреслення індивідуальності, заможності, статків. Але, як і у випадку з «відродженням» Античності, про що йшлося вище, кількох прикладів явно недостатньо для запропонованих узагальнюючих висновків.

По-друге, науковці продовжують попросту дивувати власною неувважністю, адже ключове поняття «перлина» і явно переважаючи кількість власне біблійних латентних чи явних сюжетів і персонажів в бароковій культурі, як і у випадку з Ренесансом і Реформацією, безпосередньо відсилає до Святого Письма. Як вже зазначалося, одним з принципів утворення ефективної християнської соціальної системи була створена богословами-інтелектуалами система скоординованих дій світської і духовної влади на організації суспільних стосунків як максимальної точної земної проекції Царства Небесного. Отже, охарактеризовані в Євангелії Ісусом Христом у вигляді притч (для більшої доступності та розуміння малоосвіченим населенням, про що сам Спаситель говорив, відповідаючи на питання апостолів) особливості організації Царства Небесного були і залишаються і до сьогодні базовими для кожного християнина. Особливої актуальності ця тематика набула у перші століття по завершення Середніх Віків, коли, в ситуації свідомого обмеження з боку церкви суворої регламентації життя парафіян, гостро постала проблема ефективного контролю над суспільством, оскільки, паралельно з активізацією наукового і суспільного життя в нових умовах, активізувалося і шахрайство, прояви вкрай негативних людських рис, які з релігійної точки зору розцінювалися як гріх, а у

світському вимірі можуть тлумачитися як генетична схильність, негативна спадковість, недоліки виховання чи шкідливий вплив середовища тощо.

Моральні християнські чесноти, якщо так можна висловитися, почали «зростати у ціні», але не в буквальному розумінні, оскільки протестантське і, частково, католицьке не могло не усвідомлювати накопичений християнством протягом Середньовіччя негативний досвід і зіпсовану репутацію, тож увага зосереджувалася на досвіді біблійних притч, фігуральних чи алегоричних способах формулювання авторитетних біблійних соціальних і моральних норм, актуальність яких тільки збільшувалася. «Бароко» як «спотворена перлина» безпосередньо апелювала до параболи (притчі) з Євангелія від Матвія (13: 45 – 46), за допомогою якої Христос пояснює, що «подібне Царство Небесне до того купця, що пошукує серед добрих, а як знайде дорогу перлину, то йде, і все продає, що має, і купує її» (один з можливих перекладів з оригінальної давньогрецької; до речі, грецькою «перлина» – «маргарита», а жанр так званих «Маргаритів» був протягом Середньовіччя доволі поширеним в католицькому і православному сегментах християнської цивілізації зі зрозумілими цілями). Є очевидним з біблійної цитати абсолютний пріоритет духовних цінностей над матеріальними (грішми, добробутом, фінансовими чи іншими суто земними вигодами), що й покладено було у використанні вже сучасниками терміну «Бароко», але з середини ХІХ ст., коли почалося наукове вивчення цього культурного етапу, дослідники вже не враховували релігійного підтексту і почали буквально тлумачити слово «перлина» в якості ювелірного елемента.

V. Просвітництво. Ця епоха теж належить до «топових» в історії світової культури, що навіть не вимагає додаткової аргументації; одне словосполучення «галантний період» стосовно часів Просвітництва (в межах ХVІІІ ст.), вжите якимсь анонімним автором, вичерпно його характеризує. Як і у випадку з Середньовіччям, Ренесансом, Реформацією і Бароко, вивчення Просвітництва має тривалу і кількісно плідну традицію, втім, як і у попередніх випадках, існують серйозні прогалини у розумінні глибинних інтелектуальних процесів епохи, прихованих і свідомо не афішованих причин тих чи інших тенденцій,

мотивів вчинків представників просвітницьких політичних чи культурних еліт. У багато чому дослідники попередніх років і сучасні або свідомо уникають пояснення складних і дискусійних проблем, або обмежуються примітивними і недоказовими загальними фразами про те, що «сформувалися об'єктивні суспільно-політичні, соціально-економічні» чи інші передумови і виник певний культурний феномен. Ризикнемо повторитися, але, як і попередніх випадках, або недооцінюються суто релігійні мотиви, які, в силу особливостей епохи, не демонструвалися відкрито, але передбачалися, або епоха Просвітництва знову оцінюється в ментальних позицій атеїстично, скептично налаштованих щодо релігії науковців ХІХ – ХХ ст., що не виправдано спотворює об'єктивну оцінку періоду. Наприклад, саме значення поняття «Просвітництва» зводиться до в цілому примітивної тези про «світло знання», «світло прогресу» тощо, що, безсумнівно, має місце для існування, оскільки протиставлення світла і темряви як прогресу і занепаду (подібних антагоністичних пар можна навести безліч), але все дно не пояснює специфічних рис епохи, її глибинної сутності.

Вкотре повторюємо, що підказку до алгоритму автентичного розуміння епохи Просвітництва, як і у попередніх випадках, необхідно шукати у Святому Письмі, усвідомлюючи, що останнє залишалось, попри нерідко гучні заяви про анахронічність релігії як такої і християнства зокрема, безсумнівним авторитетом, попросту його базові положення використовувалися в прихованій, алегорично-метафоричній формі, шляхом натяків, алюзій, як, зрештою, кожна деталь архітектури, одягу, прикрас, фігур мови, тобто – культурного фону, несли додаткове приховане смислове навантаження. Епоха свідомо шукала глибини, доступної освіченим, вихованим представникам старої аристократії чи здобувши освіту і опанувавши манери представникам нуворишів, яких епоха в силу демократичних змін винесла в кола правлячих еліти. Вільне, професійне орієнтування в латентних пластах культури, знання мов, політесу, вміння зі смаком одягатися, майстерно створювати каламбури, епіграми, стильно, з епатажним присмаком поводитися тощо було невід'ємним «джентльменським»

набором кожного європейського денді чи справжньої леді, незалежно від походження, хоча пріоритетів аристократизму ніхто не скасовував.

Біблійне підґрунтя внутрішньої світоглядно-культурної сутності епохи Просвітництва не викликає сумніву, про що переконливо свідчать численні свідчення сучасників, свідомо не особливо завуальовані, втім, в силу деградації богословських знань, які поступово набули рис корпоративної ізольованості, не помічені дослідниками наступних часів. По-перше, Святе Письмо інтенсивно насичене численними прикладами протиставлення темряви, пітьми і світла як символами, узагальнюючи висловлюючись, позитивного і негативного, що в цілому відповідає універсальним культурним стереотипам людства. Але для нашої розмови є принциповим фрагмент з початку Біблії, де йдеться про Шість Днів Творення, які вже неодноразово в інших контекстах згадувалися вище. Кожен може переконатися, відкривши Книгу Буття, що небо і земля були першими створені Богом, але такі феномени, як безодня і темрява згадані поза актом творення, як існуючі від початку. Потім Бог створює світло і, мовивши, що це добре, *відокремлює світло від темряви* (Буття, 1: 3 – 4). Для критично мислячих інтелектуалів доби Просвітництва було очевидним, що світло як Творіння Господнє є перемогою над грішною природою людською, яка попросту існує поза процесом Творення, оскільки милостивий Господь в принципі не міг свідомо створити щось гріховне. Тобто світло як таке і процес просвітництва стають універсальними, глобальними категоріями в усіх можливих теологічних і світських сенсах, тож не випадково масонська ложа «Баварських ілюмінатів» професора Адама Вайсгаупта слово латинського походження, похідне від «lumina» – «світло», зробило символічно центральним.

Необхідно бодай кілька слів сказати про таке оригінальне явище, як масонство, хоча ця проблема надзвичайно складна і вочевидь вимагає спеціальної розмови, тому ми обмежимося обговоренням тільки принциповими для нашої розмови положеннями. Створення мережі напівтаємних масонських лож, починаючи з початку XVII ст. (наскільки можна судити з нечисленних і сумнівних з точки зору автентичності історичних джерел) було спробою так

званої «старої» аристократії у такий спосіб протидіяти поступовому, але невпинному розхитуванню, як в цілому небезпідставно вважала остання, культурно-релігійних, політичних тощо підвалин християнської європейської цивілізації з боку все більш численних вихідців з неаристократичних «низів», приходу до влади яких все більш сприяли об'єктивні демократичні суспільні перетворення. Масонство покликане було створити альтернативну офіційним державним структурам мережу організацій, щоб підтримувати в міждержавних і внутрішньодержавних стосунках високих принципів аристократичної моралі, християнських чеснот, для чого розроблялися складні процедури і ритуали для кандидатів до масонських лож. Класичні англійські клуби джентльменів задумані були як перша ланка випробовування гідних для подальшого руху в масонській ієрархії; загальновідомо, що не тільки створенню, але і подальшому світовому визнанню першої класичної держави з республіканським режимом – Сполучених Штатів Америки – посприяли саме масони. Тому зовсім не дивно, що саме масонство найбільш активно фінансувало і організаційно найбільш спряло підтримці Просвітництва і порівняно успішній реалізації його ідей і культурних, політичних і соціальних проєктів.

VI. Романтизм. Цей період у розвитку європейської, а через мережу колоніальних володінь ряду європейських країн і присутності великої кількості носіїв європейських цінностей на різних континентах, і світової культури можна вважати першим, який мав, на відміну від охарактеризованих вище, суто світське світоглядне концептуальне підґрунтя, хоча і з певними теологічними пасажимами в попередні епохи, для яких християнські ідеї були визначальними. Романтична доба, порівняно з попередніми культурно-історичними періодами, була порівняно нетривалою, але романтичні тенденції, відкриті чи латентні, притаманні і наступним культурним феноменам, до сучасності включно; таким чином можна досить впевнено говорити про початок Романтизму, але стосовно його завершення такої впевненості бути не може. Неважко переконатися, що в сучасному житті використовується безліч слів так чи інакше з основою «романтизм» з широким семантичним спектром.

Переважна більшість досліджень, в яких спеціально чи побіжно йдеться про походження терміну «Романтизм», продовжують помилково, примітивно і вкрай непереконливо з точки зору аргументів пов'язувати це походження з романом чи романсом як літературним і музичним жанрами, які стали досить поширеними саме в період Романтизму. Її доцільно починати часами по закінченню так званої «Наполеонівської» епохи, тобто з другого десятиліття XIX ст., хоча, безсумнівно, суто романтичні елементи можна помітити в літературі, мистецтві чи в інших культурних феноменах в глибоких політичних й інших метаморфозах періоду Великої Французької Революції.

Батьківщиною Романтизму цілком справедливо вважається Німеччина (ми вживаємо цю назву умовно, оскільки до 1870 р. на картах світу була відсутня країна з такою назвою), оскільки саме німецькі філософи, письменники та професійні історики (саме «професійні», адже саме у німецьких університетах почали вперше створюватися історичні кафедри і готуватися студенти-історики) стояли біля витоків нової культурної епохи, розробили і обґрунтували її базові принципи; саме вони створили Німеччину в головах німців ще до власне держави. Наполеонівська епоха переконливо довела, що гарно культурно та історично обґрунтована державна ідея має шанс на втілення не менше, ніж полі бою; крім всього іншого, сама постать і вчинки Наполеона стали взірцевими. Справа у тому, що Бонапарт, бідний шляхтич та ще й італієць з Корсики, не мав жодного права на будь-який престол, в тому числі і французький. Втім у 1804 році він був не тільки коронований як імператор, але його титул визнали більшість європейських монархів; і справа не тільки в блискучих перемогах Наполеона, але – і для нашої розмови принципово – у поверненні імперського статусу французькій монархії, який вона втратила, ставши королівством майже за тисячоліття до описуваних подій. Вміло було використано історичні прецеденти, а саме: римська республіканська ідея імперії не мала довгий час офіційного статусу, оскільки імператора з числа поважних і авторитетних полководців в певній провінції країни оголошували легіонери, завдяки чому він мав право на місце в сенаті, тріумф у Римі, йому

встановлювалася статуя і на його честь називався місяць чи певний проміжок часу; крім того, в часи державних криз саме з числа імператорів призначалися диктатор з необмеженими повноваженнями, але тільки на термін подолання кризи. Славнозвісний Юлій Цезар був оголошений імператором на території Галлії, тобто – майбутньої Франції, і, зайнявши лідерські позиції у Римі, спробував оголосити безстрокову диктатуру і поширити принцип імперії на всю Римську Республіку. Більшість римської еліти небезпідставно розцінили це як державний переворот із метою повернення до неприпустимої для більшості римлян того часу монархічної форми правління; до того ж Цезар походив із давньої царської родини Альба, що додатково посилювало його провину в очах ревнителів римських законів і традицій і, як добре відомо, він був убитий як узурпатор (як не парадоксально, цілком у межах римського законодавства).

У цій розповіді нас цікавить та обставина, що саме завдяки «юліанському» прецеденту як римський імператор коронувався в 800 р. Карл Великий, а через тисячу років, що вкрай символічно, вже на підставі цього прецеденту – Наполеон (у 1800 р. обставини не дозволили, тому коронація відбулася через чотири роки) – унікальний світовий досвід подвійного прецеденту. До речі, напад на Росію (не з метою її завоювання, а для примусу Олександра І розірвати коаліційну угоду з Великою Британією і вступити в союз з Францією) Наполеон запланував на 1812 р. не випадково, а знову як символічну паралель: за тисячу років до цього, у 812 р. Візантія, яка відмовлялася визнавати римський імператорський титул Карла (з візантійської точки зору у неї як у Римської Імперії – а Візантія з монархічно-політичних позицій мала на це право – був власний римський імператор), визнала за ним титул імператора франків чи, в термінології наполеонівських часів, французького імператора.

Вузловим поняттям, яке має пов'язати охарактеризовані вище історичні події з витокami німецького і, зрештою, європейського Романтизму, є етнонім «франки» – германське плем'я, яке з дозволу Риму розселилося на території Галлії, коли її римські легіонери майже повністю «зачистили» від місцевого кельтського населення. До речі, у подібний спосіб, після знищення корінного

населення як помсту за спротив окупації, римляни германцями заселили терени Іспанії, Португалії, Британії, частини Балканського півострова, Північної Африки, де утворилося кілька так званих «варварських королівств». Розселені на території континентальної Європи германці за вимогою Риму (це була одна з умов лояльного ставлення з боку римської влади) поступово перейшли на латинську мову, утворивши кілька так званих романських мов (французьку, іспанську, португальську, навіть румунську).

Німці вочевидь не могли байдуже сприймати наведені вище факти, оскільки нащадки героїчних, навіть не маючи об'єднаної державності, часто диктували в минулому великому Риму власні умови, навіть його завойовували, постачали імператорів, суттєво германізували багато провінцій Римської держави. Крім того, з 962 по 1806 рік існувала Священна Римська Імперія германської нації, імператори якої – римські імператори! – нерідко диктували умови римським папам і навіть нав'язували власних ставлеників Престолу Святого апостола Петра. З таким героїчним минулим можна було претендувати на більш важливу роль в європейській та світовій політиці і культурі, на що і був покликаний романтизм, звідки, власне і назва, від міста Рим як центру цивілізованого світу, а не, як часто вважається, від романів чи романсів.

Романтизм – і німецький, і будь-який інший – мав на меті культурними засобами, за допомогою історії, літератури, мистецтва, музики тощо, повернути історичну справедливість народам, які в силу певних обставин втратили державність і провідний статус. Велике значення приділялося вивченню і «підняттю» до рівня елітної народної культури (звичаїв, ритуалів, давніх дохристиянських вірувань, легенд, казок тощо), оскільки саме вона найкраще «акумулявала» архаїчні пласти культури, втрачені елітними верствами. Не тільки активно вивчається фольклор, але і виникає безліч стилізацій під народні назви і легенди у творах «високої» культури, достатньо згадати братів Грімм, Андерсена, Гоголя та інших відомих авторів.

ВИСНОВКИ

Навіть здійснений стислий аналіз окремих проблем витоків, формування і розвитку світової культури, переважно європейської, переконливо доводить, що феномен культури належить до чи не найскладніших в різноманітній творчій діяльності людини. Перед дослідниками постійно виникають колосальної складності завдання стосовно визначення культури як такої і її основних складових в предметному, часовому чи територіальному сенсах; між науковцями століттями точаться дискусії щодо тих чи інших термінів, понять, визначень. Складність явища культури закономірно породжує перманентні ситуації частково, а нерідко – кардинального перегляду усталених суджень, поглядів і концепцій, що слід вважати позитивною тенденцією.

У навчальному посібнику автором було запропоновано низку оригінальних підходів до культури в цілому і до її окремих етапів, зокрема Середньовіччя, Ренесансу, Реформації, Бароко, Просвітництва і Романтизму. Критично розглянуті існуючі та досить поширені характеристики, аргументовано пояснено причини непогодження з деякими поширеними визначеннями і сформульовано кілька власних дефініцій з відповідними поясненнями. Втім, студентам запропоновано самостійно визначатися, до якої точки зору схилитися. У такий спосіб автор розраховував заохочувати студентів до творчого ставлення до предмету, формулювати і аргументовано відстоювати власну думку на ті чи інші проблеми культурного поступу людства. Зроблено спробу максимально врахувати фахову спеціалізацію студентів, акцентувати увагу на тих рисах розвитку культури, які перетинаються з психологічними проблемами, формуванням і розвитком туристичної галузі та готельно-ресторанної сфери.

Зрозуміло, що обмежений обсяг навчального посібника разом з очевидною складністю проблем, що розглядалися, унеможливили ретельний аналіз процесу розвитку культури. Тому викладені матеріали слід сприймати скоріше в якості своєї системи координат, одним з можливих численних підходів до культури, феномен якої – і це ми прагнули продемонструвати – не може в принципі мати тільки однозначної оцінки.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Багацький В. В. Культурологія. Історія і теорія культури ХХ століття: Навч. посібник. Київ: Кондор, 2007. 304 с.
2. Греченко В., Чорний, І. та ін. Історія світової та української культури: Підручник. Київ: Літера ЛТД, 2006. 480 с.
3. Донцов Д. І. Культурологія. Харків: Бібколектор, 2016. 604 с.
4. Історія світової культури: Навч. посібник / Керівник авторського колективу Л. Т. Левчук. Вид. 3-е. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 400 с.
5. Кормич Л. І. Культурологія (Історія і теорія світової культури ХХ століття): Навч. посібник. Одеса: Одиссей, 2002. 304 с.
6. Кравець М. С. Культурологія: Підручник. Львів: Новий світ, 2000, 2008. 320 с.
7. Кравець, М. С., Семашко, О. М., Піча, В. М. Культурологія: Навч. посібник. Львів: Магнолія плюс, 2003. 236 с.
8. Левчук, Л. Т. Історія світової культури. Культурні регіони: Навч. посібник. Київ: Либідь, 2000. 520 с.
9. Макаров, А. Світло українського бароко. – К. Мистецтво, 1994. – 288 с.
10. Музальов, О. О. Культурологія: Навч. посібник. – Львів: Львівський науково-практичний центр професійно-технічної освіти НАПН України, 2012. – 185 с.
11. Основи культурології: Навч. посібник / За ред. Л. О. Сердюк і Н.В. Шубелки. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 400 с.
12. Павленко О. П. Культурологія: Посібник. Вид. 4-е, стереотипне. Київ: Паливода А. В., 2010. 175 с.
13. Подольська Є. А. Культурологія: Навч. посібник. Харків: Золоті сторінки, 2003. 247 с.
14. Сандюк, Л. О., Шубелка, Н. В. та ін. Основи культурології. Київ: Центр учбової літератури, 2017. 400 с.

15. Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія. У 2-х частинах. Київ: Наукова думка, Основи, 1995. Ч. 1. 432 с.; Ч. 2. 430 с.
16. Ушкалов Л. В. Світ українського барокко: Філологічні етюди. Харків: Око, 1994. 112 с.
17. Фройд З. Невпокій в культурі / Пер. Ю. Прохасько. Київ: Априорі, 2021. 120 с.
18. Фройд З. Тлумачення слів / Пер. В. Чайковського. Харків: Фоліо, 2019. 603 с.
19. Фройд, З. Тотем і табу / Пер. В. Чайковського. Харків: Фоліо, 2019. 267 с.
20. Шейко В. М. Культурологія: Навч. посібник. Київ: Основи, 2012. 494 с.
21. Юнг К. Г. Архетипи і колективне несвідоме. Львів: Астролябія, 2012. 588 с.
22. Юнг К. Г. Психологічні типи. Львів: Астролябія, 2010. 692 с.
23. Юнг К. Г. AION: Нариси щодо символіки самості. Львів: Астролябія, 2016. 432 с.
24. Юнг К. Г. Психологія несвідомого. Київ: Центр навчальної літератури, 2022. 404 с.